

MATERIÁLY

VÝZKUM ROMÁNSKÉ ARCHITEKTURY NA MORAVĚ IV

(K výzkumnému úkolu státního plánu VIII-08-05/01)

V letech 1982—1983 pokračoval výzkum románských lokalit na jižní Moravě, začatý v roce 1975. Z poznatků, učiněných v této době v terénu a v archívech, předkládají zpracovatelé úkolu tyto zajímavější výsledky.¹

B u k o v (okr. Žďár nad Sázavou), *hrad Bukov*

Vzhledem k předpokládanému stáří zbytku věže² a tedy k pravděpodobné příslušnosti celého hradu ke zkoumanému údobí, překročili v létě 1982 podepsaní a Lubomír Konečný k sondážnímu průzkumu objektu. Poněvadž práce přinesly již v počátcích pozoruhodné výsledky a poněvadž bylo z prostředků filozofické fakulty UJEP v Brně zajištěno jejich financování, byly ještě téhož roku rozšířeny na další místa a pokračovalo se v nich zatím do podzimu roku 1983. Dosavadní poznatky z průzkumu hradu lze shrnout takto:

Vnitřní hrad či spíše hrádek se rozkládal na areálu o půdorysu nepravidelného lichoběžníka, jehož podélná osa má asi 35 m, nejširší osa příčná v místě odvrácené strany věže asi 25 m. Areál zaujímá vrchol skalnaté ostrožny, která na severní, severozápadní a západní straně strmě spadá do údolí. Jeho staveniště bylo vytvořeno nasypáním štětu nahore prolitého maltou a překrytého 5—7 cm silnou maltovou vrstvou. Obklopovala ho souvislá okružní zeď o síle 3 m, jejíž průběh byl asi i na vnějšku lomený,³ a dosti hluboký, většinou ve skále vylámaný příkop, před jehož jihovýchodní přístupovou částí byl vyhlouben další. V ose jihovýchodního úseku zdi s obloukovitě zakřiveným průběhem stála na nejvyšším místě areálu mohutná válcová věž, jejíž přední, k příkopu obrácená horní část spočívala na okružní zdi.⁴ V jejím zbytku o průměru přibližně 8,70 m, nejvyšším na straně do nádvoří, je přízemní, zčásti zahloubená prostora rovněž na půdorysu přesného kruhu o průměru 2,05 až 2,08 m se třemi nebo čtyřmi plochými kameny uprostřed maltové podlahy.⁵ Asi 70 cm před touto dutinou věže bylo zdivo nosného úseku obvodní zdi přerušeno nepravidelně licovaným řezem.⁶ Věž stála na nepřilíš předsaženém (6 až

¹ Předchozí zprávy byly uveřejněny ve SPFFBU F 21/22, 1977/78, 39 n., F 25, 1981, 55 n. a F 26/27, 1982/83, 79 n.

² Srov. Z. Kudělka, *Bukov*. In: Výzkum románské architektury na Moravě III, SPFFBU F 26/27, 1982/83, 79 n. Tam také podrobněji o technice jejího zdění.

³ Vnější části zdi, položené na větrající rostlé skále, se seculy.

⁴ Tato konstrukce je charakteristická pro románské kostelní věže, většinou rovněž stojící na přilehlé zdi lodi.

⁵ Snad šlo o zpevnění podlahy v místech pod vertikální komunikací.

⁶ Tato cézura působí dojmem technického švu, a to v tom smyslu, že zde bylo se stavbou okružní zdi začato. Sotva šlo v tomto konstrukčně i fortifikačně velmi citlivém místě o ostění vchodu do hradu, který se zatím nepodařilo nalézt, nešlo-li ovšem o provizorní vchod při stavebních pracích. Není vyloučeno, že okružní zeď zde byla upravena později; nedbalé zarovnání řezu je značně podezřelé.

7 cm) základovém zdívu, které se na odkryté jihozápadní části před stykem zdi věže a okružní zdi znenáhla vytrácí.⁷ Asi 45 cm pod tímto ústupkem je dutý válec věže posazen na další (?), přibližně snad čtvercovou základnu, předsazenou zdi věže o 4 až 25 cm.⁸

V protilehlém místě staveniště byla odkryta samostatně stojící, patrně hlavní obytná budova nad půdorysem mírně nepravidelného obdélníka. S výjimkou zdi nad příkopem, která se také zde sesula, a větší části zdi vstupního průčelí obráceného do nádvoří, se nadzemní zdívo paláce dochovalo v různé výši v plném rozsahu. Střední část trojdielného přízemí této blokové stavby zabírala mírně asymetricky situovaná síň o rozměrech asi 3,70 × 3,00 m s vchodem při její západní (levé) zdi.⁹ Síň s maltovou podlahou nepatrně se svažující k vnější zdi byla zaklenuta valenou klenbou.¹⁰ Její zdívo bylo omítnuto jemnou vápennou maltou rozšířenou lžící, po které zůstaly charakteristické mělké jamky. Ve východní (pravé) zdi je zbytek pravouhlého hladce omítnutého výklenku.¹¹ Snad kvůli němu zaujímalá přilehlá plná část přízemí z lomového kamene kladeného na maltu zřetelně větší díl přízemí než protilehlý blok, dochovaný mimoto v menší výšce. Nároží budovy spočívala na základovém zdívu o něco širším než zdívo nadzemní a brzy se vytrácějícím. Vzhledem k oběma plným blokům zdíva po stranách síně i vzhledem k nosné funkci její valené klenby lze předpokládat, že také v prvním patře byla palácová budova provedena z kamene. Tomu by odpovídaly i přesně opracované části kamenných, široce otevřených okenních špalet a záklenků, nacházející se ve vzdálenosti 1,5 až 2,5 m před vstupním průčelím stavby.¹²

V těsném sousedství paláce se rozkládaly při severovýchodním okraji nádvoří asi tři přilehlé, v přízemí vzájemně oddělené místnosti. První z nich, budově nejbližší, byla se značnou pravděpodobností kuchyně se vstupem¹³ v severozápadní, původně omítnuté zdi před nárožím paláce. Prostora nad půdorysem obdélníka je nad maltovou podlahou rozdělena nesymetricky rozmístěnými, asi 50 cm vysokými příčkami na několik¹⁴ přihrádek, jejichž zdívo — lomový kámen menší až střední velikosti — je spojeno (nikoli důsledně) hnědou až hnědočervenou mazanicí. Místnost byla zaklenuta podélně valenou klenbou, jejíž výběh se v nestejném rozsahu dochoval na zdi do nádvoří. Přilehlá, zčásti ještě neprozkoumaná místnost nad půdorysem poněkud nepravidelného obdélníka, jejíž jihovýchodní zeď s výklenkem byla s torzem věže jediným zřetelným zůstatkem hradních staveb, sloužila patrně jako komora. Byly v ní odkryty dvě úrovně. Spodní, nad vrstvou štětu vyrovnávajícího svážitý terén, byla z hlíny a maltového prachu, horní, asi 50 cm nad ní, nad vrstvou zásypu z maltového prachu se stěpy, zlomky dlaždic a kostmi, byla zakončena podobně.¹⁵ V této vrstvě, u zdi společně s kuchyní(?), byl nalezen spodní díl levého portálového ostění z načervenalého pískovce o rozměrech 66 × 42 × 22 cm, jehož hrana byla profilována okosem a výžlabkem s prutem, krátce odsazeným od vnitřní

⁷ Patrně proto, že v tomto místě bylo zdívo věže zajištěno přilehlým úsekem okružní zdi, s nímž bylo v základové části provázáno.

⁸ Základová substrukce o čtvercovém (nebo přibližně čtvercovém) půdorysu je u románských válcových věží zřejmě dosti častá. Podobná byla zjištěna například i v Chebu nebo Jemnici-Podolí.

⁹ Před vchodem ležely dva velké, pravidelně opracované kameny se zbytky omítky, pravděpodobně spodní díly vchodového ostění. Menší z nich byl umístěn asi vlevo, poněvadž rozměry jeho základny (37 × 18 cm) odpovídají rozměrům plochého kamene s tenkou a hladkou vrstvou malty vlevo od prahu. Základ pravého ostění se nedochoval.

¹⁰ Na podlaze leželo velké množství klínovitých kusů malty.

¹¹ Jeho funkce je nejasná. Sotva však šlo o nástup ke schodišti do patra, poněvadž jeho dno z pečlivě sesazených plochých kamenů je nad podlahou 80 cm, zatímco hloubka niky tvoří pouhých 45 cm.

¹² Dožad nalezenej počet odpovídá dvěma oknům.

¹³ Pravouhlý ústupek v jeho levém ostění s otvorem pro posuvnou trámovou závoru ukazuje, že vstup byl rámován patrně kamenným ostěním.

¹⁴ Střední část prostory, pro její funkční výklad velmi důležitá, je zatím překryta mohutným pařezem.

¹⁵ Je možné, že na ní ležela prkenná podlaha.

plochy ostění, a dole zakončena na obou stranách nároží čtvrtobloučkem se žlábkem.

Zatimní archeologické nálezy z odkrytých staveb a jednotlivých sond, z popelové a odpadní jámy mezi kuchyní a palácem tvoří rozbité či poškozené, nepotřebné a ztracené věci. Jde především o velké množství keramických střepů, fragmenty tmavě zeleně glazovaných, patrně čtvercových dlaždic, převážně hladkých nebo s motivem hlavy koně (mošského koníka?) a letící divoké husy, dvě hrací kostky, zbraně (šípky), několik zemědělských nástrojů (srpy, část tříče?), výstroj (ostruha, udidlo, podkovy), domácí potřeby (kování, hřeby, zámky, klíče) a mimořádně bohatý a různorodý osteologický materiál. Předběžně je možné tyto předměty datovat do 2. a 3. třetiny 13. století. Nicméně o době vzniku hradu zatím nejpřesnější vypovídá zmíněná část portálového ostění, jehož profilace odkazuje na tvary běžné ve 20. a 30. letech 13. století. O příslušnosti hradu k románské periodě středověku lze proto sotva pochybovat. Ukazuje na ni ovšem již celková osová osnova ostrožního hradiště, daná polaritou věže a hlavní (?) obytné budovy a víceméně souměrným uspořádáním budov podél této hlavní osy při delších stranách lichoběžníka, i aditivní princip jejich kompozice, který je protějškem sukcesivního řazení prostor v románských sakrálních stavbách. Zatím nic nenavěšuje na násilnému zániku hradu. Zdá se, že byl — asi už jako nevyhovující sídlo — opuštěn někdy kolem roku 1300 nebo spíše na počátku 14. století a že se jeho nástupcem stal blízký Mitrov. V dosud nedostatečně známé a málo prozkoumané pozdně románské hradištní architektuře Moravy zaujme asi dosti významné místo. Bylo by proto záhodno po dokončení výzkumu odkryté části odborně konzervovat a zpřístupnit veřejnosti. (ZK)

Černín (okr. Znojmo), kostel sv. Jakuba Většího

Při opravě vnějších omítek kostela, prováděné na jaře 1982 Krajským střediskem památkové péče a ochrany přírody v Brně, došlo k částečnému obnažení zdiva, které přineslo nová zjištění a umožnilo upřesnit stavební dějiny této památky. Jde o podélnou jednodolní stavbu s kněžištěm o pětibokém závěru a s hranolovou věží v ose západního průčelí. Kněžiště je zaklenuto jedním polem křížové žebrové klenby a závěrem, loď má rovný strop. Jestliže už dříve tu byly patrný dvě stavební etapy, teprve obnažení švu v obvodním zdivu lodi přesvědčilo, že vítězný oblouk náleží až ke druhé stavební fázi. Mízí tak dosavadní představa o kostele s krátkou lodí téměř čtvercového půdorysu. Otázka, zda loď je současná s věží, zůstává však otevřena,¹⁶ neboť nelze říci, kdy došlo k vypálení malty pod úroveň krovu a následně destrukci zdiva v severozápadním koutě, v místech, kde věž přiléhá k lodi. Je ovšem velmi pravděpodobné, že je dílem až požáru r. 1841 a následující devastace. Jak zaznamenal G. Wolný, shořely tehdy všechny střechy a ještě r. 1854 nebyl kostel opraven.¹⁷ Jelikož v protilehlém koutě se zdá zdivo věže a lodi provázané, je možno původní kostel rekonstruovat jako jednodolní s věží, přičemž loď byla zřejmě delší než jak se jeví dnes; o starém kněžišti nelze bez výkopu říci nic určitěho. Popud k přestavbě na sklonku 13. století dal patrně také požár. R. 1983 bylo totiž v severní zdi lodi odkryto úzké okno s půlkruhovým záklenkem a oboustranně rozevřenou špaletou. Z ní byl vyňat ohořelý zbytek dřevěného okenního rámu. Jeho umístění v rýze na rozhraní vnější a vnitřní špalety bylo obdobné například dobře zachovaným oknům — a ráům — v románské lodi kostela ve Vranově nad Dyjí.

Původní charakter zdiva historického jádra černínského kostela lze lépe pozorovat na věži než na značně vyspravované lodi. Tvoří je poměrně pravidelné kamenné kvádry, jejichž výška se pohybuje mezi 12–20 cm, délka mezi 22–25 cm. Jsou kladeny do řádků na maltu s podřezávanými spárami. Ve výši prvního patra věže, ve stejné úrovni, se objevilo na severním a západním průčelí klasové zdivo, opus spicatum. Táhne se v celé šířce průčelí (mimo nároží), na severu ve čtyřech, na západě ve dvou vrstvách tak, že kameny jednotlivých vrstev jsou k sobě skloněny téměř v pravém úhlu. Nález klasového zdiva v Černíně rozhojnil jeho výskyt na jižní Moravě o další příklad. Nepochybně přispěje k úvahám o jeho časovém průběhu. Zatím se zdá, že znalost a obliba tohoto starofirmského prvku byla značně široká co do času i prostoru.¹⁸

¹⁶ V. Richter při průzkumu r. 1953 uvažoval o přístavbě lodi ke starší zdi.

¹⁷ *Kirchliche Topographie von Mähren II/IV*, Brünn 1861, 274.

Pro časové zařazení černínského kostela sv. Jakuba¹⁹ neexistuje v písemných pramenech téměř žádná opora. Černín je stará slovanská osada, která r. 1131 náležela znojemskému kostelu. Ve 2. polovině 12. století získala vlastní svatyni, která byla koncem 13. století zvětšena o útvar kněžiště se sakristií. Torzo původní plocho-
stropě lodi bylo v 1. polovině 17. věku zvýšeno a současně nebo v následující době prolomen široký oblouk věžní empory, rozšířen původní portál v jižní zdi lodi a patrně až v 18. století proražen další vstup podvěžím a okna v kněžišti. Přitom byly zazděny původní okenní otvory v lodi i kněžišti a obě části zabezpečeny novými opěrnými pilíři. (BS)

Deblín (okr. Brno-venkov), *farní kostel sv. Mikuláše*

Stavba stojící na dosti strmém návrší na levém břehu potoka Závistky uprostřed hřbitova, tvořila snad původně část opevněného areálu s hradem, z něhož se do počátku našeho století zachovaly jen nepatrné zbytky pevnostních zdí.²⁰ O svatyni, jež byla soukromou fundací pánů z Deblína, náležejících v 13. století k předním moravským feudálům, je první zpráva z r. 1294, kdy byl její patronát darován opavské komendě německých rytířů. Toto darování bylo v následujícím roce potvrzeno olomouckým biskupem Dětřichem.²¹

V dnešním stavu sestává orientovaná budova kostela z presbyteria, tvořeného chórovým čtvercem a apsidou, k němuž ze stran přiléhají obdélné kaple, dále obdélníkové sakristie, příčně situované za apsidou, podélné lodi a hranolové věže, umístěné u jihozápadního nároží a přístupné ze severu po vřetenovém schodišti. Objekt prodělal v průběhu věků řadu stavebních úprav, mezi nimiž má klíčovou úlohu barokizace kolem r. 1746, která téměř úplně potlačila jeho starobylý vzhled. Teprve rekonstrukční práce provedené v l. 1943—1944 jednoznačně potvrdily jeho románské založení, na něž dosud odkazovaly pouze druhotně osazené portály v jižní kapli a ve věži. Prokázalo se, že závěr presbytáře spočívá na základovém zdivu románské apsidy s pozůstatky kamenného soklu a kvádríkového zdiva; byly odkryty základy jižní apsidy, jižní úsek apsidy severní a základová vrstva zdi jižní lodi, probíhající ve vzdálenosti asi 3 metrů od stěny kostela a obsahující části podnože a spodku ostění pozdně románského ústupkového portálu. Z učiněných objevů vysvítalo, že kostel byl rozvržen jako trojlodní bazilika.²² Na osvětlení tohoto problému a zároveň upřesnění nejstarší stavební historie památky se zaměřil revizní archeologický a stavebně historický průzkum, který v roce 1980 provedlo oddělení dějin umění na filozofické fakultě UJEP v Brně.²³ Jeho pozornost se soustředila především na ověření situace předpokládané vedlejší lodí, na jejímž terénu bylo provedeno celkem pět sond. Znovu byl pečlivě prověřován rozsah zbytků jejího zdiva, po předchozím výzkumu však místy rozrušeného.²⁴ Sonda vyhloubená při jižním okraji přístupové dlažby k jižní kapli obsahovala mimo jiné pět románských dlaždic (tři čtvercové s reliéfními rostlinnými motivy a rozměrem 10 × 10 × 3 cm a dvě trojúhelníkové bez výzdoby o rozměru 15 × 8 × 3 cm). Výzkum však nepřinesl žádné nálezy, jež by společně prokázaly, že jižní boční loď byla dostavěna. S přihlédnutím k ostatním okolnostem se zdá, že bazilikální řešení bylo opuštěno, aniž došlo k dokončení rozestavěných částí. Kostel dostal podobu jednolodí, jehož dis-

¹⁹ Nejblíže příklady: klášterní kostel ve Znojmě-Louce, rotunda v Plavči, kostel v Horních Dubňanech.

²⁰ Podle neověřeného mínění F. V. Peřinky, *Znojemský okres*, Vlastivěda moravská, Brno 1904, 168, náleželo původní patrocinium sv. Kateřině a sv. Jakub pochází až z rekatolizační doby.

²¹ V. Oharek, *Tišnovský okres*, Vlastivěda moravská, Brno 1923, 199.

²² CDM V, s. 5, č. 5; s. 32, č. 31; J. Šebánek, *Studie o kanceláři Dětřicha, biskupa olomouckého*, ČMM 50, 1926, 274.

²³ Tento názor byl poprvé zveřejněn r. 1947 (Anonym, *Deblín, okres Tišnov*, ZPP 7, 1947, 16 n.) a později publikován též V. Ríchtrem, *Románská architektura na Moravě*, ČSPS 60, 1952, 234.

²⁴ Dosažené výsledky shrnuje S. Kondelíková, *Kostel a dvorec v Deblíně u Tišnova*, dipl. práce filozofické fakulty UJEP v Brně, 1981.

²⁵ Ze základů věže byla vyproštěna nedokončená románská (?) křtitelnice.

pozici dokumentují dva plány barokní přestavby z doby před polovinou 18. století.²⁵ Podle nich původně tvořila chrámový objekt podélná loď s chórovým čtvercem na východě a s věží v západním průčelí; navrhovaný tvar apsidy se přitom nejspíše přizpůsobil starým základům. Z uvedených skutečností vyplývá, že vznik svatyně probíhal nejspíše ve dvou fázích: nejdříve byla založena bazilikální osnova a pak došlo k výstavbě jednolodi. Získané poznatky přesto nedovolují specifikovat obě fáze ani je přesně časově vymezit. Lze pouze přijmout závěr o konečné redukci začaté trojlodní baziliky, aniž by ovšem bylo možné odhalit motivaci změny původního plánu. Dobové zařazení stavby se proto při nedostatku historických zpráv i analogií mezi vlastnickými tribunovými kostely může opřít jen o formální rozbor dochovaných architektonických článků, zejména portálů v jižní kapli (s tympanonem zdobeným reliéfním rovnoramenným křížem a lemovaným plastickými obloučky), v západním věžním průčelí (ústupkového, s ostěním profilovaným obloukem s výžlabky na obou stranách svedenými v patce do dráčku) a portálu ve věži, který je s nimi příbuzný, dále tvarově blízkých portálových fragmentů z obvodové zdi jižní lodi, okének ve věži a většího počtu kamenicky opracovaných článků, buď druhotně užitých v kostele či na sousedních stavbách nebo volně uložených v bezprostředním i vzdálenějším okolí svatyně.²⁶ Formy uvedených stavebních článků umožňují posunout vročení stavby dosti bezpečně do druhé čtvrtiny 13. století.

Při sledování užších formálně slohových souvislostí debílnské památky vzbuzuje pozornost například portál kostela Všech svatých v Újezdě u Černé Hory, s kterým ji spojuje příbuzné utváření tympanon, shodný tvar podnože a stejná profilace části ostění. Vzájemné vztahy naznačuje také použitý materiál — kromě pískovců především červené zbarvené arkózy, pocházející z nedalekých lomů u Drásova. Uplatnily se — opět se střídáním různobarevných kusů pro zvýšení estetického účinku — rovněž na architektonických člancích (hlavně portálech) i dobově blízkých staveb v okolí (klášterní bazilika v Tišnově, kostelky v uvedeném Újezdě u Černé Hory, Lipůvce, Drásově nebo v Dolních Loučkách). (AK)

Křížanov (okr. Žďár nad Sázavou), farní kostel sv. Václava

Nejstarší zpráva o křížanovském kostele pochází z r. 1230, kdy Přibyslav z Křížanova a jeho manželka Sibyla darovali kostel brněnskému špitálu sv. Ducha s desátkou ze všech vesnic mu patřících.²⁷ Vzhledem k tomu, že se uvažuje o románském původu také u křížanovské kaple sv. Barbory (dříve Matky Boží) u zámku,²⁸ může být na první pohled nejasné, o který objekt jde. Zdá se však, že další dochované písemnosti z 13. až 15. století i částečný archeologický průzkum kaple²⁹ hovoří jednoznačně ve prospěch dnešního farního kostela sv. Václava, původně zasvěceného P. Marii. V tom smyslu vypovídá také uměleckohistorická a stavebně historická analýza památky. Jde o orientovanou stavbu, k jejíž nevelké podélné lodi přiléhá dosti protáhlé, polygonálně zakončené kněžiště, k jeho severní straně sakristie. Na jižní straně sousedí s lodí podélná kaple s polygonálním závěrem a mohutná hranolová věž. Na kostele lze rozeznat dvě stavební etapy. V první vznikla plochostropá loď s kněžištěm neznámého tvaru³⁰ a snad už i věž. Není vyloučeno, že s kněžištěm byla na severu spojena kaple, v tom případě nejspíše pohřební. Šlo tedy asi o dosti nenáročnou svatyni s dřevěnou panskou tribunou v západní části lodi. V druhé etapě bylo zvětšeno kněžiště, na místě kaple (?) vznikla patrová budova se sakristií a místností nad ní neznámého určení (nová tribuna?), a na jižní straně lodi byla

²⁵ Jsou uloženy v Moravské galerii v Brně, Grimmova sbírka (STF 12.863/1, 52.305, i. č. 2.599/1). Jejich autorem je Mořic Grimm.

²⁶ Menší možnosti pro datování zatím skýtají dlaždice, které zůstávají na moravském území bez srovnatelných protějšků.

²⁷ CDB III, s. 298, č. 221. Srov. k tomu J. Šebánek, *Moderní padělků v moravském dílopatří Bočkové do r. 1306*, ČMM 60, 1936, 492 n.

²⁸ J. Sedláček, *Santiniho stavby na Žďársku a památková péče*, Umění 22, 1974, 286.

²⁹ Provedený Okresní památkovou správou ve Žďáře nad Sázavou v letech 1980 a 1981.

³⁰ Jeho základové zdivo zůstalo nepochybně aspoň zčásti uchováno pod dlažbou dnešního kněžiště.

přistavěna rovněž patrová budova kaple. Zatímco původní stavbu, z níž kromě zdíva lodi a snad i části zdi kněžiště přilehlých k lodi se jako tvarově určitější dochovalo pouze okénko v severní zdi lodi, nelze přesněji datovat, je možno přestavbu svatyně, která podstatně pozměnila i její smysl, vročit dosti bezpečně do čtvrtého či pátého desetiletí 13. století. Nejspolehlivěji to dokládá patrně výskyt palmety na dvou poškozených hlavicích v závěru kněžiště (ostatní hlavice jsou z konce 19. století) a ještě značně abstrahující pojetí její tuhé, dosti rustikalizované formy. Rovněž jeden z portálů v prvním a portál v druhém patře věže tvarově zapadají do tohoto přechodného údobí. Nicméně věž, která je klíčem v odkrytí původní funkce kostela, mohla mít i složitější dějiny. Za současného stavu památky, který nepřipouští zevrubnější výzkum, je možné se to ovšem spíše jen domnívat. V prvním patře věže, dnes přístupné zvenčí točitým schodištěm, je prostora nad půdorysem nepravidelného čtverce, z níž v severovýchodním koutě vede úzká chodba na kruchtu a ke schodišti do druhého poschodí, vloženému do severní a východní zdi věže. Tato místnost, pokládána za obytnou kobku,³¹ byla jakousi před-síní tribuny a zároveň prvním článkem útočiště-obranného systému stavby. Přístup k ní byl asi nikoli z lodi (s tou byl spojen v opačném směru), nýbrž visutou komunikací z blízkého obytného (?) stavení, jež se rozkládalo jižně nebo jihozápadně od kostela. Dnes to dokládá již jen zazděný vchod v jižní zdi prvního patra věže, jehož původní funkci prozrazuje rovnoběžné ostění otvoru. Poněvadž tento poznotek by mohl poněkud osvětlit i nejstarší dějiny městečka, zatím značně nejasné, je důležité datování věže. V souvislosti s ním se pozornost pochopitelně obrátí především na portálky v chodbičce mezi místnostmi a dnešní kruchtou. Jeden, rámujiící vchod do místnosti, má stlačený hrotitý záklenek a značně nezřetelnou profilaci ostění (okos, nepatrný výžlabek a pravouhlé odsazení), zakončenou přímým výběhem, druhý, uvádějící nástup ke schodišti, je završen půlkruhovým záklenkem a jeho ostění profilováno malým pravouhlým odsazením, půloblounem a výžlabkem a rovněž zakončeno přímým výběhem. Rozdíly mezi oběma jsou tedy takové, že vylučují stejnou dobu vzniku, třebaže zejména v přechodném údobí existuje velké bohatství tvarů včetně současného výskytu půlkruhového a hrotitého záklenku. Za starší je ovšem možno pokládat portálek ke schodišti, jehož ostění ukazuje na počátek nebo první třetinu 13. století. Do této doby lze nejspíše klást vznik věže, a to i jako přistavby k o něco starší lodi.³² Její atypické umístění u nároží lodi a popřípadě i předsunutí před její západní průčelí, její výška a mohutnost přitom napovídají, že z funkcí, které plnila, byla nejvýznamnější funkce obranná. Té sloužilo také druhé patro, přístupné schodištěm ve zdivu a před zvýšením lodi snad i opatřené ochozem. Podobu a zčásti i poslání věže změnila přistavba kaple před její východní zdí. Zatímco suterénní prostora, rovněž polygonálně zakončená, byla osárim a původně plochostropá prostora nad ním měla funkci pohřební kaple (zasvěcení sv. Michalu, zbytek pozdně gotické malby se sv. Michalem vázícím na vahách spravedlnosti duše při Posledním soudu), bylo polopatro nad ní refugiem. Tuto funkci dokládají tři štěrbinová okénka v obvodní zdi, z nichž dvě jsou nad závěrem kaple, jedno ústí do podkroví přilehlé novodobé předsíňky, a vchod z druhého patra věže do polopatra kaple, otevřený asi zároveň s přistavbou³³ a opatřený portálem s hrotitým záklenkem a vyžlabeným okoseným ostěním.³⁴ Těmito úpra-

³¹ Srov. V. Richter, *Románská architektura na Moravě*, ČSPS 60, 1952, 231, a zjištění A. Bartuška rovněž z r. 1952 publikované in: M. Zemek — A. Bartušek, *Dějiny Zákru nad Sázavou I*, Havlíčkův Brod 1958, 300, pozn. 79.

³² Není totiž vyloučeno, že jádro věže je starší, současné s ostatními částmi původního kostela. Svou dnešní podobu věž v tom případě získala až v době velkých úprav před polovinou 13. století, a to zvýšením nejméně o patro, připlentováním zdi s armovanými nárožními, novou trnoží aj.

³³ Z vnitřní strany tvoří nároží vchodu armovací kvádry, vzniklé — přinejmenším zčásti — během přistavby. Mimo jiné je tam zasazen kámen s římsou, zhotovený pro opěrný pilíř kněžiště.

³⁴ Mohutnost jednotlivých částí, z nichž je kamenné ostění portálu složeno, může vyvolat pochybnosti o jeho dodatečném osazení. Užité tvary, odlišné od portálku ke schodišti i z hlediska jejich vývojové pokročilosti, však svědčí o tom, že se tak stalo současně s přistavbou pohřební kaple a zvětšením kněžiště.

vami stavba nejen mohla lépe plnit funkci farní svatyně obce, ale zvětšila se podstatně i její obranyschopnost.³⁵ Není vyloučeno, že zároveň s nimi byl přepracován portálek místnosti v prvním patře věže, pokud to ovšem dovolovaly rozměry kamenů v místě záklenku (změna půlkruhové formy na hrotitou) a ostění.³⁶

Z předchozích poznatků vyplývají dva dosti pozoruhodné závěry. První se týká lokalizace původního sídla Přibyslavova nebo i jeho předchůdce. Vzhledem k existenci obytného (?) stavení v těsné blízkosti svatyně, doloženého zmíněným vstupem v prvním patře její věže, se hrazený dvorec rozkládal v místech dnešního farního kostela a v jeho bezprostředním sousedství, asi na jihozápad (směrem k někdejšímu špitálu) a na západ od něho na svažitém terénu klesajícím k potoku Libochůvce. Patrně až v době kolem poloviny 13. století nebo později, už po Přibyslavově smrti (1251), ho vystřídal hrad, poněvadž — jak ukázala historie stavby — ještě ve třicátých nebo čtyřicátých letech toho věku bylo současně s modernizací kostela zlepšeno jeho obranné zařízení.³⁷ Tomu by nasvědčovala zpráva z kroniky žďárského mnicha Jindřicha v souvislosti s Přibyslavovou volbou Křižanova za své sídlo: „sed nondum fuit hoc castrum, quod cernitur ecce“ (tj. r. 1300).³⁸ Zdá se, že počátky Křižanova byly dosti podobné osudům blízkého Tasova. Spolehlivě je může objasnit jen důkladný průzkum někdejšího dvorce a zámku s kaplí sv. Barbory, popřípadě i místa zvaného Na kopečku (s ústím Ořechovské ulice), kde příležitostně nálezy zaznamenané na počátku tohoto století³⁹ ukazují na jeho osídlení ve 13. věku. — Druhé zjištění se týká přístavby kaple sv. Michala s kostnicí. Jde o další doklad integrace původně izolované stojících objektů redukované tzv. kostelní rodiny pod společnou střechou farního kostela.⁴⁰ V Křižanově jde nicméně typologicky o anomálii: na kapli karneru bylo ještě posazeno obranné polopatro. Promiskuita sakrálních a profánních funkcí farní svatyně byla sice v pozdně románském údobí častá, nicméně tato forma jejich symbiózy je u podélných staveb — nejen na Moravě — dosti ojedinělá. (ZK)

Lukovany (okr. Brno-venkov), kostel sv. Václava

Pozdně románský kostel byl v uměleckohistorické literatuře již zevrubně popsán a zhodnocen.⁴¹ V jádru dochovaná panská svatyně s tribunou, situovaná na vrcholu svahu uprostřed současné vesnické zástavby, byla podle panujícího názoru vystavěna v bezprostřední blízkosti dvorce.⁴² Románskou podobu si dosud uchovala obdélná loď a k ní na západě přiléhající, z osy směrem k severu mírně vysunutá věž, zatímco apsida presbytáře je patrně mladší přístavbou. První patro věže, v nejstarší fázi plochostropé a do lodí otevřené půlkruhovým pasem, obsahovalo tribunu,

³⁵ K fortifikačním zařízením mohla patřit i věž, zbořená r. 1832 současně s hřbitovní zdi. Srov. G. Wolný, *Kirchliche Topographie von Mähren II/III*, Brünn 1860, 79. — Refugiální, popřípadě obranná soustava křižanovského kostela je velmi blízká zařízením, která byla uplatněna na kostelech v Čáslavicích a Slavkovicích (okr. Třebíč). Srov. Z. Kudělka, *Kostel a obytné stavení románského dvorce v Čáslavicích*, Umění 28, 1980, 380 n. a 2. zprávu o výzkumu románské architektury na Moravě ve SPFFBU F 25, 1981, 58 a 60 n.

³⁶ Jako práh místnosti byla sekundárně užita levá dolní část portálového ostění s okosem a výběhem. Je možné, že patřila k původnímu portálu místnosti.

³⁷ Stavba plnila útočistnou a obrannou funkci pravděpodobně ještě nějaký čas i po zániku správní funkce dvorce. V této souvislosti by mohla pro Přibyslavovu dobu být významná domněnka J. Šilhana o existenci jakési křižanovské provincie, a to v tom smyslu, že v dvorci měl svou kancelář Přibyslavův notář-plebán, pověřený vybíráním poplatků. Srov. J. Šilhan, *Listina Přibyslava z Křižanova pro brněnský špitál z r. 1239*, VVM 22, 1970, 155 n.

³⁸ Srov. *Cronica domus Sarenstis*, Brno 1964, 166 (167).

³⁹ A. Kratochvíl, *Vel.-Meziříčský okres*, Vlastivěda moravská, Brno 1907, 218.

⁴⁰ K tomu srov. Z. Kudělka, *Vicennický karner. O funkci některých sakrálních prostor na Moravě ve 13. století*, in: *Uměleckohistorický sborník 1984*. Brno 1985.

⁴¹ V. Dufka — V. Richter, *Filiální kostel sv. Václava v Lukovanech*, ČSPS 44, 1936, 145 n.

⁴² Nejstarší zpráva o místním feudálním rodu a zároveň o existenci lokality pochází z r. 1269. Srov. CDB V/2, s. 198, č. 600; s. 198, č. 601.

později poněkud rozšířenou do prostoru lodi. Přístup na ni vedl zvenčí zachovaným úzkým otvorem v jižní zdi věže. Zvonicové patro se otvíralo do všech stran sdruženými okny, z nichž východní zaniklo při barokní opravě střechy. Okna měla střední sloupek s válcovým dřskem (pouze u západního s polygonálním), na němž spočívalo masivní lichoběžníkové sedlo zdobené zhrubým bobulovým dekorem. V chrámovém interiéru přetváral všechny stavební úpravy románský vítězný oblouk.

Datování objektu do 1. čtvrtiny 13. století vycházelo především z formální analýzy věžních oken a z charakteru zjištěného lomového zdiva. Naznačenému časovému určení odpovídá také dosud nepovšimnutý pískovcový kvádr, uložený v horním patře věže.⁴³ Je členěn výrazným obloukem, který na jedné straně provází pás diamantování a na druhé hluboký výžlabek. Pochází nepochybně z původní stavby, jeho funkce však není možné zatím bezpečně určit. Nabízí se spojitost s později odstraněným portálem chrámového vchodu, případně vstupu na tribunu. V této souvislosti se vynořuje ještě nezodpovězená otázka polohy hlavního vchodu do kostela. Patrně nebyl totožný s nynějším vstupním otvorem na západě věže, neboť valeně zaklenutá podvěžní kobka byla původně zvenčí nepřístupná. (AK)

Novosedly (okr. Břeclav), kostel sv. Oldřicha

Během předležby a památkových úprav objektu v r. 1983 provedl podepsaný zjišťovací archeologický a podrobný stavebně historický průzkum, který významně upřesnil dějiny této památky. Z románské stavby zůstalo zachováno obvodové zdivo velké obdélné lodi (13,5 × 11,5 m), původně plochostrapé, jejíž podélné zdi byly prolomeny vysokými, široce špaletovanými a půlkruhově uzavřenými okny pozdně románského charakteru. Jak bylo sondážně ověřeno, připojoval se původně k půlkruhově uzavřenému triumfálnímu oblouku lodi poměrně velký, nejspíše kvadratický presbytář. Ten byl překvapivě brzy — asi již ve 3. čtvrtině 13. století — zvětšen, přičemž byl za jeho krátkým západním klenebním polem vyveden další, lomený triumfální oblouk. Patrně již současně s přestavbou presbytáře byla k jižní straně lodi přistavěna podélná kamenná, 5 m široká kaple, zakončená na východě půlkruhovou apsidou vyklenutou konchou, s dovnitř předstoupeným pasem triumfálního oblouku, opatřeným na vnitřní straně vespod zkosenými římsami a s okosenými hranami ostění, vybíhajícími do šikmo zkosených patek. Při předležbě bylo zjištěno, že pod apsidou kaple (boční lodi) se nachází podzemní prostora vysoká asi 3 m na nepravidelně vejčitém půdorysu. Její zdivo je provedeno z nepravidelně kladeného lomového kamene. Na východě je tvoří substrukce apsidy, západním směrem se vnitřní prostor zužuje prostřednictvím téměř rovných úseků na severu a jihu do užšího okrouhlého závěru, který je v obvodovém zdivu mírně odsazen. Maximální šířka vnitřního prostoru ve směru S-J i Z-V činí přibližně 4,15 m. Na obvodové zdivo, vysoké od základové spáry 2,30 m, byla nasazena litá jehlanovitá klenba o třinácti hranách s dochovanými otisky po deštění ramenatu v maltě (síla klenby ve vrcholu činí asi 30 cm). Z vnitřního prostoru byla vytěžena asi metrová vrstva hlinitopískitého záspy, obsahující kromě mála zlomků novověké keramiky také množství lidských kostí, které sem byly spořádaně uloženy. Při jejich odebrání až na úroveň základové spáry byl odkryt při východní straně velký stupeň z přitesávaného bloku kamene, který byl předložen nad ním patrnému, dodatečně upravenému a zazděnému vstupu do prostoru zvenčí, zhruba v ose apsidy, obloukově uzavřenému a širokému 86 cm. V úrovni základové spáry prostory a níže se již nalézá čistý tekutý písek, obsahující jen ojediněle kosti, prosláklý vystupující spodní vodou natolik, že prakticky znemožňuje další hloubkovou sondáž. Vnější sonda při východní straně apsidy částečně obnažila její původní lomové zdivo a odkryla zmíněný vstup do spodní prostory, prostředkováný schodištěm vymezeným dvěma cihlovými zdkami, které byly přistavěny k pláští apsidy. Sondáž uvnitř kaple před triumfálním obloukem ozřejmila, že obě prostory byly dodatečně přistavěny k jižní zdi románské lodi. Z rubu zdiva a klenby západní části spodní prostory je také zřejmé, že nešlo původně o samostatné válcové těleso typu dvouetážového karneru, v horní části dodatečně přestavěného v apsidu boční kaple (že nešlo původně o válcový karner, dokládá i absence stop po jeho apsidě či oltářní nice ve východní části dnešní apsidy). Také nápadné zúžení spodní prostory západním směrem oběma rovnými úseky lze vysvětlit tak, že se počítalo se zatížením její klenby triumfálním

⁴³ Za laskavé upozornění děkuji panu Jindřichu Šilhanovi.

obloukem hořejší kaple, vynesným z větší části na těchto úsecích suterénního zdiva. Suterénní prostora byla tedy organickou součástí — podoltárním prostorem — boční kaple. Za předpokladu jejího vzniku vznikl současně s raněgotickou přestavbou presbytáře není vyloučeno, že oltární prostor její apsidy byl zpřístupněn také z úseku mezi oběma triumfálními oblouky presbytáře — skrze malý kvadratický meziprostor (původní sakristii?), který však na počátku 19. století byl přestavěn na oratoř. Zjišťovací sondáž v presbytáři nepřinesla kromě stratigrafických poznatků očekávané doklady pro intenzivní pohřbívání v jeho prostoru. Jeho základy byly svázané s hlavním triumfálním obloukem, který byl podezděn. Pod východním triumfálním obloukem byly zjištěny základy gotické předkněžištní příčky provedené z velkých cihlových „buchet“.

K významnému objevu došlo v jihovýchodním rohu lodi před západní hranou triumfálního oblouku. 20 cm pod nynější dlažbou a 17 cm nad zjištěnou původní maltovou podlahou románské lodi dosahující ke koruně podezdívky triumfálního oblouku, byla provedena na maltovém loži druhé nejstarší podlahy lodi mírně vyvýšená plošina o rozměrech 2,10 × 2,90 m z pálených kvadratických dlaždic, jejíž západní okraj byl ohraničen tvarovanými cihlami vyrovnávajícími převýšení plošiny. V severovýchodní části vybíhala dlážděná plošina nad celou podezdívku triumfálního oblouku do vzdálenosti 90 cm od jeho vnitřní hrany, kde byla podezděna velkými kamennými bloky přisazenými k hraně triumfálního oblouku. 10 cm od západní hrany oblouku — při jeho nároží — byl ve vrstvě malty překrývající dlažbu dochován negativní otisk kruhové báze o průměru 50 cm, náležející s největší pravděpodobností kamenné křtitelnici, jejíž zlomek byl objeven v zásepu bezprostředně nad tímto místem. Jde o kamenný fragment (asi 30 × 30 cm) z výdutě 11 cm silné kupy křtitelnice pozdně románského typu, reliéfně zdobené na vnější straně přetínávanými pásy vlnovek nebo půlobloučků. Vydížděnou plošinu, na níž byla instalována křtitelnice s nějakou další konstrukcí (stopy maltové kry s drobnými kameny a dno vertikálního kanálku v rohu triumfálního oblouku a lodi), lze interpretovat jako specifický křestní prostor, jehož vznik možno synchronizovat již s raně gotickou přestavbou presbytáře a přístavbou vedlejší kaple. Podle stratigrafických zjištění byl součástí nové, zvýšené podlahy lodi, jejíž maltová vrstva pokračuje do presbytáře, kde tvoří nejstarší podlahový horizont. Další sondáž v lodi se zaměřila na ověření existence někdejší západní kruchty. Ve vzdálenosti 1,70 m od západní stěny lodi byly odkryty tři téměř kvadratické substrukce dvou fází bývalých tribun, z nichž prostřední substrukce, zhruba na ose lodi, ohraničená velkými přitěsávanými kameny, mohla náležet nejstarší stavební etapě kostela.

Existence farní svatyně v Novosedlech je poprvé historicky doložena r. 1276, nepočítá-li se falzum zakládací listiny kounického kláštera k r. 1183 vzniklé ve 2. polovině 13. věku. Při interpretaci boční kaple s podoltárním prostorem, která bývala dle místní tradice původní svatyní (v 17. století byla zasvěcena sv. Václavu, později sv. Rochu), lze vycházet ze dvou premis. Mohlo jít o hrobní kapli s osáriem, které byly přistavovány k farním svatyním zřejmě již od sklonku románské doby. Velmi blízkou analogií je například farní kostel v Křižanově (o něm podrobněji výše), kde podobně v souvislosti s raně gotickou přestavbou presbytáře byla k lodi přistavěna boční kaple sv. Michala s osáriem pod východní částí. V Novosedlech však přichází v úvahu ještě jiný, v mnohém ohledu pravděpodobnější výklad. Vzhledem ke zjištěnému přístupu až ke dnu spodní prostory, kde vystupuje spodní voda, je pravděpodobné, že jí bylo jako osária použito až dodatečně, ačkoli by výskyt karneru, popřípadě křtitelnice pod sepulkrální kaplí ve vsi německého kolonizačního původu nepřekvapoval. Původně mohla prostora sloužit jako studnovitý zdroj posvátné vody, historicky spjatý s patrocinium sv. Oldřicha. V jižní Německu a rakouském Podunají, odkud byl kult tohoto světce na jižní Moravu přenesen kolonisty, se dochovaly při většině jejich svatyní domněle léčivé prameny nebo studny, doložené přinejmenším od 14. století.⁴⁴ Pro vodní kult spojený se sv. Oldřichem uctívaným též pitím jeho posvátné vody, je mimo jiné příznačný světcův atribut — ryba. Oldřich byl vzýván rybáři, při nedostatku vody,

⁴⁴ G. Gugitz, *Fest- und Brauchstums-Kalender für Österreich, Süddeutschland und die Schweiz*, Wien 1955, 78 n.; *Lexikon der christlichen Ikonographie* (W. Braunsfels), 1976; *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*, Bd. VIII, 1938/37, 1295 n.

ale i na ochranu proti ní (záplavy), což je právě pro podýjskou kolonizační oblast Novosedel pochopitelné. Doklady lidového vodního kultu se objevují na jižní Moravě právě v souvislosti se středověkými patrony německých kolonistů.⁴⁵ Souvislost novosedelské boční kaple s vodním kultem sv. Oldřicha plyne i ze situování posvátného vodního zdroje přímo pod oltářem, což mohlo umožňovat její vertikální čerpání do svatyně ke kultovním účelům. Není proto vyloučena ani funkční souvislost mezi oltářním prostorem boční kaple a nedalekým křesťním podiem. (LK)

Znojm o, karner u kostela sv. Mikuláše

V l. 1982—1983 došlo v souvislosti s opravou městských hradeb k odkryvu zasypaného torza kamenné stavby (asi 1,60 m pod dnešním terénem), situované před průčelím tzv. svatováclavské kaple u kostela sv. Mikuláše. Průzkumu se ujal Jihomoravské muzeum ve Znojmě ve spolupráci s Krajským střediskem památkové péče a ochrany přírody v Brně. Válcové těleso nepravidelného půdorysu o vnitřním průměru 4,40 až 5,00 m při síle obvodového zdíva 1,45 až 1,80 m, zděné z horizontálně kladeného lomového kamene, bylo založené na příkrře spadajícím skalnatém podloží ostrožny. Následkem pozdějšího stavebního vývoje kostelního areálu byl okolní terén zvyšován navážkami mocnými až 8 m, takže kromě kompletního vytěžení zásypu vnitřního prostoru objektu bylo nutno z technických i kapacitních důvodů omezit sondáž při vnějším obvodu stavby pouze na její severní část se zaměřením na stavební vazbu objektu s městskou hradbou, tzv. svatováclavskou kaplí a kostelem sv. Mikuláše. Nepravidelnost stavby, projevující se i několika-násobným stupňovitým předsazováním vnitřního líce zdíva ve spodní partii, souvisela se založením objektu ve skalním svahu ostrožny. Na jihovýchodní straně, nad stupňovitě utvářenou spodní částí objektu, byl ve vnitřní lici zdíva zjištěn dutý kanálek obdélného průřezu, probíhající přímočaře v horizontálním směru silou zdíva do obou stran o celkové délce 5,30 m. Nelze vyloučit, že jde o pozůstatek původní dřevěné polygonální konstrukce stavby obezděné pak válcovým tělesem. Metr nad touto úrovní — asi 5 m nade dnem objektu — bylo válcové zdívo zevnitř ukončeno pro nasazení klenby tvaru osmihranného jehlanu, dochované však jen ve výběžích, zatímco vnější obvod zdíva pokračoval původně plynule vertikálně. Pro konstrukci klenby bylo použito dřevěného ramenátu, jehož osm zhlaví bylo uchyceno v dochovaných kapsách obvodového zdíva a z něhož snad pochází i zbytek zašpičatělého dřevěného kůlu uprostřed dna objektu. Hmota těžké klenby — s výjimkou vrstvy kamenů pečlivě kladených přímo na deštění ramenátu — byla litá z lomového kamene do malty. Výplň stavby obsahovala v horní části hlinitý zásyp s úlomky kostí a střepy, níže pak především shnilé lidské kosti — nade dnem ve značné koncentraci —, nikoli však systematicky kladené, rovněž s nestratifikovaným střepovým materiálem ze 13. až 16. století, ačkoli nechybí ani doklady tzv. pozdně hradištní keramiky z první třetiny 13. věku.

Sondáž při vnějším obvodu stavby přinesla důležité poznatky o vertikální stratigrafii místa a prokázala, že na severu byla do tělesa stavby zavazaná 1,10 m silná zeď, probíhající směrem SV-JZ, dochovaná jen v základech (do výše 80 cm), po jejímž odbourání však zůstala jízva patrná v celé výši dochovaného torza stavby. Zeď, stavená současně se zkoumaným objektem, je možno považovat za nejstarší dosud známé kamenné ohrazení mikulášské ostrožny, do něhož byl objekt začleněn. Areál, vyhrazený zdí se zkoumanou stavbou, zřejmě nově vymezoval starší hřbitov u sv. Mikuláše, patrně již jako součást obvodu městských hradeb. K jeho dalšímu rozšíření do dnešní podoby s novým napojením hradeb na zkoumaný objekt došlo až koncem středověku. Tehdy byla stavba v souvislosti s novostavbou sousední tzv. svatováclavské kaple (před r. 1521) ve své horní části (nad novou úrovní terénu) asanována. Po přístavbě kaple zůstal však z jejího suterénu patrný konvexní úsek jeho obvodového zdíva, který vzbuzoval v odborné literatuře různé dohady.

Funkčně lze zkoumaný objekt — s přihlédnutím k nálezovým okolnostem a ke známému epigrafickému dokladu dodatečně zazděnému do tzv. svatováclavské kap-

⁴⁵ Například gotická piscina na umývání nohou poutníků, odkrytá při průzkumu lodi kostela sv. Leonarda v Mušově (dosud nepublikováno), studna ve středověkém kostele sv. Wolfganga v Hnáčicích, nebo konečně samotná nomenklatura kolonizačních vsí na Mikulovsku — Bratelsbrunn nebo Voitelbrunn, kde byl rovněž kostel sv. Oldřicha.

le⁴⁶ klasifikovat jako osárium středověkého karneru, jehož kaple se nedochovala. Termínem ante quem pro vznik karneru je přibližně rok 1338, kdy bylo začato s gotickou přestavbou kostela sv. Mikuláše, jehož západní pilíř byl v základech přisazen k tělesu karneru a v soklovém zdivu vykazuje ještě konkávní otisk obvodu jeho hofější odbourané kaple. Vznik karneru byl historicky podmíněn hlavní vlnou německých kolonistů, vysazujících ve 20. letech 13. století „na zeleném“ celou jižní část městské osnovy s jádrem kolem velkého obdélného tržiště. Tuto dobu, v níž se současně konstituoval farní statut kostela jako městského chrámu,⁴⁷ lze považovat za termin post quem vzniku karneru, vychází-li se z příznačného výskytu jihomoravských karnerů při pozdně románských farních svatyních trhových vsí německých kolonistů.⁴⁸ Znojemský karner tedy vznikl nejspíše ve 2. čtvrtině, popřípadě kolem poloviny 13. století. Jeho pozdně románskému stáří by odpovídal i lomový charakter zdiva, který je pro moravské karnery charakteristický.⁴⁹ Předpokládáné zpřístupnění jeho osária otvorem klenby (v obvodu nebyl žádný vchod zjištěn) má analogii u pozdně románského karneru v bývalém podhradí Bítova.

Zejména ve spodních vrstvách navážek je početně zastoupena keramika pozdně hradištního charakteru, dokládající, že okolí sv. Mikuláše bylo osídleno již v době předměstské. Svatyně samotná se připomíná již v r. 1190 a není vyloučeno, že vznikla již za úředního knížete Litolda počátkem 12. století (denáry s nápisem S. NICOLAUS). Z písemných pramenů je zřejmé, že měla starý historický vztah k blízké předměstské trhové osadě, zvané tehdy obecně „marka“ (1190) nebo „újezdec“ (1226), v užším smyslu podhradí Znojma (1220: „ad ecclesiam beati Nicholai in Znoem“) s trojúhelným tržištěm dnešního horního náměstí. Termín „capella“ v listině z r. 1190 vedl V. Richtera k domněnce o původně zvláštním určení sv. Mikuláše jako svatyně knížecího kupeckého dvorce. V této době však označení „capella“ ještě neznamenalo svatyni se zvláštními právy, nýbrž vyjadřovalo pouze její vztah k patronátnímu pánu, tj. v tomto případě k zeměpánovi, jak je z listiny zřejmé.⁵⁰ Sotva lze proto pochybovat o obecně kultovní a sepulkrální funkci kostela sv. Mikuláše v době předměstské. Listina z r. 1226 lokalizuje do blízkosti chrámu několik „kurií“, jmenovitě místra Petra a lučištníků Jindřicha a Oldřicha. Z konfrontace s nejstaršími historickými prameny k dějinám města plyne, že znojemské „kurie“ nebyly nějakými hospodářskými dvorci či usedlostmi, ani šlechtickými dvorci s pev-

⁴⁶ Deska s nápisem „Hic est carnari(um) orate pro animabus“ pochází, jak poznal již V. Richter, pravděpodobně až z 1. poloviny 14. věku; mohla tedy vzniknout teprve v souvislosti s gotickou přestavbou sv. Mikuláše. Srov. V. Richter aj., *Znojmo*, Praha 1966, 28 n.

⁴⁷ Nesdílím mínění P. Sommera, *Archaeologia historica* VII, 1982, 461 n., že nejpozději od 12. století došlo u nás k hluboké a závazné diferenciaci sakrálních staveb. Spor mezi znojemskými chrámy sv. Mikuláše a sv. Michala (1226) je právě dokladem, že k vytvoření farního statutu sv. Mikuláše došlo až v období vysazování města, které je na Moravě všeobecně příznačné pro faktický vznik farních a filiálních kostelů jako objektivní instituce, jak dokládá také současný pramenný materiál. Při Sommerově pojetí termínu „kaple“ by byl sv. Mikuláš r. 1190 filiální svatyně či soukromou oratoř, ale v jeho výkladu sporu zase předměstským farním kostelem. Sv. Michal neobdržel jen „velmi omezené“ farní koncese, uvážíme-li, že šlo o významný vikus Bala (trhová ves na Hradišti), asi o dvacet „kurií“ v okolí sv. Michala a vikus Uhrů. Z řešení sporu je zřejmé, že oba kostely se dělily o kultovní správu předlokační aglomerace, z níž příslušela sv. Mikuláši vlastní marka (újezdec), „kurie“ v blízkosti samotného kostela a vzdálenější ves Kulchov (Kuchařovice), jak lze rekonstruovat z královské nadace městu Znojmu (1226).

⁴⁸ V. Richter, *O účelu československých rotund*, ČCH 42, 1936, 243; V. Paukert, *Románské karnery na Moravě*, dipl. práce filozofické fakulty UJEP v Brně, 1975, 125.

⁴⁹ V. Paukert, l. c., 127.

⁵⁰ J. Šilhan, *Archaeologia historica* VI, 1981, 248 n. Není důvodu předpokládat, že také ostatní „kaple“ na královské kolatuře, uvedené v listině spolu se znojemskou svatyní sv. Mikuláše — ve Strachotících, Rokytíně a Starém Hobzí — měly nějaký jiný význam než obecně kultovní stavby (byly ostatně jedinými kostely v místě).

ným, honosnějším obydlím feudála a chatami služebnictva a poddaných (jaké předpokládá například V. Birnbaum pro pražské podhradí), nýbrž pravděpodobně dřevěnými domy — obydlím knížecích (královských) ministeriálů — služebníků, zejména řemeslníků, usazovaných v blízkosti zeměpanských ústředí v době předměstské. Z takových „kurií“ sestávala podle pramenů i předměstská znojemská služební osada zvaná „vikus Uhrů“ a kolem dvacetí se jich vyjmenovává v blízkosti chrámu sv. Michala.

Titul sv. Mikuláše byl pro svatyni předlokačního znojemského podhradí, situovaného na uzlu dálkových cest nad Drhý, historicky příznačný ve všech svých mýtických aspektech: jako ochránce trhu, pocestných, obchodníků, kupců a jejich zboží, dále jako patron profesí souvisejících s vodním živlem (vodoplavci, rybáři, mostaři) a konečně i jako ochránce středověkých škol. Podobně jako například v Olomouci u kaple sv. Mikuláše při Mořickém chrámu je i ve Znojmě doložena středověká škola u sv. Mikuláše (1377). Okolnost, že již r. 1226 existoval v blízkosti kostela vedle přibytku ministeriálů také dům mistra Petra uváděného r. 1225 jako „magister scolarum de Znoym“ a r. 1243 jako znojemský „scolasticus“ by mohla potvrzovat místní souvislost mikulášského patrocinia se znojemskou duchovní školou a tím významně upřesňovat funkci svatyně již v době předměstské. Je pozoruhodné, že u sv. Mikuláše (in ecclesia S. Nicolai) byla r. 1248 vydána listina o sporu mezi louckým klášteřem a kounickými špitálníky, v níž svědčil znojemský „scolasticus Hermannus“. Lze vyslovit domněnku, že středověká duchovní škola u sv. Mikuláše vznikla již v předměstské době při tamější farní louckého klášteřa. (LK)

Znojm o, kaple Nanebevzetí P. Marie a sv. Kateřiny

K dosavadním uměleckohistorickým a stavebnětechnickým poznatkům o svatyni⁵¹ je možno připojit několik dalších. Podle ložných spár pod klenbami na vnějšku stavby, patrných na starých fotografiích, usoudil V. Richter, že kaple měla původně jen dřevěný strop, a to jak v apsidě, tak v lodi, a že teprve roku 1134 dal kníže Konrád obě prostory zaklenout.⁵² Některé okolnosti připouštějí nicméně také jiný výklad. Především by se dodatečné nasazení kopule a konchy sotva tak zřetelně projevoilo i na vnější vrstvě silné zdi. Spíše šlo o uvolněný vnější obvod koruny zdíva působením vody z vadného okraje střechy a o jeho zpevnění.⁵³ Mimoto na fotografiích z konce 19. století, zachycující rotundu zblízka ze severozápadní strany,⁵⁴ lze zřetelně vidět jen uvolněné úseky římsy a zdíva pod ní, nikoli césuru ve zdi v podobě ložné spáry. Důležitější pro tuto otázku se však zdá být půdorysný tvar apsidy, který je tvořen neúplnými třemi čtvrtinami kruhu, uvnitř při styku s lodí poněkud rozšířeného a vytvářejícího tak charakteristickou podkovovitou podobu. Tento útvar mohl být zvolen jistě také proto, aby kněžiště mělo i ve směru podélné osy dostatečné rozměry, tj. především aby jeho hloubka nebyla v místě pomyslného styku půdorysu apsidy s vnější kružnicí lodi menší než poloměr kružnice, která byla výchozí půdorysnou figurou apsidy. Pravděpodobnější je však jiné vysvětlení. Podkovovitý půdorys apsidy přiléhající k válcové lodi býval volen zpravidla proto, aby kněžiště mohlo být překryto nikoli stlačenou, nýbrž plnou polokopulí uplatňující se v místě styku s lodí, tj. u vítězného oblouku čistým půlkruhem, a aby vrchol této konchy mohl spočinout na zdi lodi. Vzhledem k půdorysu apsidy lze tedy předpokládat, že s jejím zaklenutím bylo počítáno už při založení kaple.⁵⁵ Totožná úprava koruny zdíva apsidy a lodi, patrná na starých snímcích, pak

⁵¹ Zvláště A. Friedl, *Přemyslovci ve Znojmě*. Praha 1966, passim; V. Richter — B. Samek — M. Stehlík, *Znojm o*. Praha 1966, 17 n.; B. Novotný, *Předběžná zpráva o zjišťovacím výzkumu ve znojemské rotundě*. In: Přehled výzkumů Archeologického ústavu ČSAV 1966. Praha 1967, 53 n.; B. Novotný, *Archeologické poznatky k raně až pozdně středověkému Znojm u*. In: *Středověká archeologie a studium počátků měst*. Praha 1977, 62 n.

⁵² O účelu československých rotund. ČCH 42, 1936, 237 a znovu l. c., 18.

⁵³ K podobnému zásahu v těchto místech došlo asi někdy po roce 1945, jak je to patrné ze zdíva pod římsou v rozsahu tří vrstev kamenů nápadně pečlivě kladených do řádků a zřetelně se od zdíva pod nimi odlišujících tvarem i tím, že zdívo tu po celém obvodu poněkud ustupuje (méně důsledně u apsidy).

⁵⁴ Reprodukována u A. Friedla, l. c., obr. 11.

⁵⁵ Ukazuje na to i značná síla její zdi, větší než síla zdi v lodi.

dovoluje usoudit na to, že zaklenuta mohla být p vodn také lo . Dnešní stav m že být ovšem i výsledkem st edov ké renovace poškozených Cl zni ených p vodních kleneb. Stalo-lí se tak roku 1134, jak se podle dodate ného záznamu v rotund soudí, tj. bezprost edn po Konrádov návratu z vyhnanství, Slo by o pozoruhodný a nesnadno p edstavitelný technický a emeslný výkon, nebo b hem n kolika m - síc by byly nejen obnoveny klenby, ale také provedeny malby, i jejich ást.⁶⁵

Rovn ž není nutno, jak se domnívám, klást vznik portálu kaple až do doby Konrádovy obnovy. Prostý útvar, ve dvou vrstvách stereotomn vložený do zdiva stavby a složený z mohutných kvádr , i prázdný tympanon sestavený nad t žkým nadpražním p ekladem ze t í vrstev na výšku postavených nestejn velkých desek, je tvarov i emesln natolik archaický, že by se ve druhé tvrti 12. století jevil nikoli jako konzervativní, nýbrž jako historizující forma. Jeho datování do doby vzniku kaple umož ůje do jisté míry i srovnání s oknem apsidy a jižním oknem lodi, jež jediné z lodí p e kalo beze zm ny znehodnocující zásahy. Zejména u n ho je rovn ž užito zavazání ost ní do sousedního zdiva pate ními kameny záklenku, pop ípad i kameny u výb hu ost ní.

Z doby vzniku stavby pochází také p ibližn stejn hluboké kapsy (levá 26 cm, pravá 30 cm) u paty triumfálního oblouku, p echázejícího archaicky plynule, bez ímsy, do zdí apsidy u jejího styku s lodí prostou hranou.⁶⁷ Otvory kapes nevznikly dodate n , tj. vysekáním, nýbrž obložením konc trámu kameny, z ásti p ekrytými maltou. Trám sotva souvisel s konstrukcí kn žišt nebo lodi. Pokud by na n m na této stran spo íval d ev ný strop apsidy nebo d ev ný baldachýn nad oltá em, z staly by asi stopy po jejich uchycení ve stejné výši také na zdí apsidy. Žádná z restaurací však na n nenarazila. Je proto pravd podobné, že tram nesl k íž nebo sochu Krista na k íži, pop ípad sousoší Uk ížování.

Kone n lze upozornit na to, že by bylo vhodné v novat pozornost nice v ose apsidy, známé ze starších reprodukcí⁶⁸ i z nov jších zam ení a snímk , po ízených n kdejsím Státním fotom ickým ústavem p i Fišerov restauraci maleb a po zjišt ní jejího novov kého p vodu zard né. Zdá se však, že nika, jejíž vrchol byl asi 180 cm nad p vodní podlahou apsidy a jež byla široká asi 90 cm, byla Fišerem prozkoumána jen v horní ásti, jíž kdysi sahala nad p izd ný oltá ní stípes a jež byla zpevn na na hranách železným pásem („ráfem" ve Fišerov zpráv). Její p ípadný st edov ký p vod by totiž mohl mít pro poznání p vodní funkce kaple závažné následky.

(ZK)

Zdenek Kuáelka (feitel úkolu) — Alena Kalinová — Lubomír Kone ný
— Bohumil Samek

⁶⁵ Je proto pravd podobné, že v roce 1134 bylo s malbami pouze za ato. Složitou otázkou doby vzniku maleb bude nutno asi p ezkoumat, zvláš ukáže-li se opodstatn ný návrh J. Zást ry na nový ikonografický výklad pás s panovníky (srov. Technické noviny 33, 1989, . 4, s. 15). Zde lze jen upozornit, že nápis se v souvislosti s obnovou kaple roku 1134 zmi ůje výslovn jen o malbách panovník (peractls picturis regum). K up esn ní historie maleb m že pop ípad p isp t i zjišt ní B. Novotného {1977, s. 64}, že pod omítkou s malbami je starší vrstva omítky „se stopami zakou ení, jakoby po požáru" (podle restaurátora F. Fišera sahající však jen asi 1 m nad podlahu) a snad i rozmíst ní oken v lodi (dv jižní, jedno na západní stran , severní strana bez okna), jež sledovalo patrnc o nejlepší osv tlení vnit ku lodi.

⁶⁷ Byly odkryty F. Fišerem roku 1947.

⁶⁸ Nap íklad u F. V. Pe inky, *Znojemský okres. Vlastiv da moravská*, Brno 1904, obr. 13.